

ЭЛДИК ЭПОСТОРДО БААТЫРЛАРДЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

АХМЕТ ШЕВИК

БГУ аспирант

Түрк тилдүү элдердин дээрлик баарында элдик эпостор көөнө мурас катары жашап келе жаткан чыгармачылыктын бир негизги салаасы. Айрыкча кыргыздарда “Манас” үчилтиги башында турган ондогон баатырдык кенже эпостор бар, аларды зарылдыгы келгенде санайбыз жана алар тураалуу оюбузду айтабыз. Ал эми түрктөрдө да ошого окшогон баатырдык эпостор бар. Элдик эпос болгондуктанбы, алардын көбүндө каармандарды, айрыкча, баш каармандарды, баатырларды сүрөттөө көп жагынан окшош келет.

Биз бул жолу түрк урууларынын ичинен батырдык эпосторго эң эле бай болгон кыргыздардын элдик эпосторунда, айрыкча, “Манас” эпосунда баатырлардын сүрөттөлүшүнө токтололу деп турабыз, анткени баатырдык мотивдер ушул эпосто көп, баатырлардын көркөм сүрөттөлүшү да ушул эпос башкаларга үлгүдөй туюлат. “Манас” эпосунда батырлар көп, алардын айрымдары Манас баатырдын өзү баш болгон анын жанында жүргөндөр Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу, анын душмандары (кыргыздын душмандары) Конурбай, Нескара, казактардан Көкчө баатыр жана башкалар, буларды аттарын санай берсең жүздөп саналат. Ар бири өзүнө тиешелүү баатырдык касиет-белгилерге, өзгөчөлүктөргө ээ.

Элдик эпостордогу баатырдык мотивдердин сүрөттөлүшү боюнча ондогон макалалар жарыяланды. Ошолордун эң эле көрүнүктүүсү, негиздүүсү профессор А.Сыдыковдун “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери” деген аталыш менен бир нече ирет жарыяланган илимий монографиясы болуптур, бу киши бул боюнча кандидаттык диссертациясын да коргогон экен.

А.Сыдыковдун аталган монографиясынын “Баатырдык салыштыруу-лардын сүрөттөлүшү” деп аталган экинчи главасы эпостун алтымыштан ашуун варианттарынын ичинен кенири белгилүү болгон Саякбай Каралаевдин вариантындагы баталдык окуялардын сүрөттөлүш ыкмалары, композициясы, Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы согуштук окуялардын баяндалыш ыкмалары менен композициясы илимий изилдөөлөрдүн негизги методу болгон салыштырма-типологиялык, тарыхый-салыштырма методдорунун талаптарына ылайык аткарылганы абдан ийгиликтүү чыккан. Эпостун көркөм текстиндеги типтүү окуялар, өзөк окуялар, алардын айрым үзүндүлөрү атайы изилдөөнүн объектисине алынып, баатырдык салыштыруулардын картинасындагы вариацияланышы да биз жогоруда белгилеген илимий методдордун негизинде ишке ашырылган. Автор өзү белгилегендей, эпосто согуштук окуялардын сүрөттөлүшүнө, салгылашуу сценаларына өзгөчө маани берилген, ошондуктан согуш эпизоддорунун көркөм композицияларын талдоо эпостун поэтикасын үйрөнүүдө зарыл мааниге ээ. Сөз болгон эки вариантта согуш картиналарын сүрөттөөнүн композициялык курулуштарында жалпылыктар арбын. Ошого карабастан, автор ар бир вариантты өз-өзүнчө бөлүп карайт. Туруктуу, өзөк окуяларды эске албаганда эки вариантта баталдык окуялардын композициясы, алардын көркөм иштелиши бири экинчисинен кескин айырмаланат эмеспи.

“Эпостогу каармандык мотивдер, дейт, автор, алардын окуянын жүрүшүндөгү өнүгүү эволюциясын ырааттуу изилдөө эпостун оозеки жашашы үчүн поэтикалык тилдин туруктуу формаларынын жана сюжет куруунун салттуу компоненттеринин маанилерин көрсөткөндүгүн белгилеп келип, мына ошондой традициялык формалар эпикалык чыгарманын муундар аралык интеграцияланышына жардам берээри жөнүндөгү илгери үмүт-тилектерин да билдирген. “Демек, байыркы поэтикалык эстеликтин азыркы заман менен мындай үндөшүүсүндө кыргыздардын алыскы ата-бабалары тарабынан даңкталып ырдалып келген, элдик ырчы жана айтуучулардын көптөгөн мууну аркылуу бизге келип жеткен так ушул баатырдык мотивдер, эрдиктин идеалдары негизги ролду ойногон”

(А.Сыдыков “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери. –Бишкек, 2011. - 136-бет).

Эпостун тулку боюна бүтүндөй сиңирилген баатырдыктын символу болгон Манас турат, баатырдык көрүнүштөр ошонун айланасында жүрөт. Эпостогу башка баатырлардын (айрымдарынын баатырдыгы жадесе Манастан да кем калышпаган) согуштук эрдиктери ошол Манас баатырдын аракетине байланыштырылган. А.Сыдыковдун айтымында “элдин түшүнүгүндө бүткүл сонун деп эсептелген, тууроого, артынан ээрчүүгө татыктуу деп эсептелген баатырдын идеалы мына ушул образда толук жүзөгө ашырылган. Ушул образда эң жогорку баатырдык сапаттар синтездештирилген, бул сапаттарды Манас өзүнүн бүткүл эрдик иштеринде көрсөтөт”. Эпостогу элдик нукура баатырлардын бири кан Кошойдун Манас баатырга мындай мүнөздөмө бергенин көрөбүз:

Качырганын куткарбас,
Кабылан сыры бар экен.
Каары катуу бала экен,
Жоону көрсө чоочубас,
Жолборс сыны бар экен.
Миңди көрсө шашпаган,
Миң душманды көргөндө,
Көп экен деп качпаган... (Сагымбайдын вариантынан).

Бул Кошой баатырдын жаш баатыр Манастын душман менен болгон биринчи салгылашуусунан көргөнүн айтканы. Эпосто Манастын эрдигине карата ошол эле Кошойдун бир нече жерде ар кыл мотивде айткандарын учуратабыз. Манастын эрдигин, тайманбастыгын, баатырдыгын Бакай, Кошой, Алмамбек, Чубак, Сыргак, кырк чоронун башчысы Кыргыз чал жана башка анын тегерегиндегилерден башка да анын душмандары д мойнуна алышат, эпосто бул абдан кылдаттык менен сүрөттөлгөн. Айталы, Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манас баатырдын кайраты, тайманбастыгы, күч-кубаты жагынан аны арстан менен жолборско, чапчандыгы кабылан менен илбирске, кыраандыгы бүркүткө салыштырылат. Айкөлдүгү (муну душмандары эмес, жанындагылары) деңиз менен океанга, бекемдиги болсо, аска ташка, Ала Тоого салыштырылат.

Манастын аскерлеринен жеңилип бараткан душмандарынын ага берген баасын карап көрөлү:

Кыйкырып түрө качырса,
Кылычынын мизинде
Кырк душмандын каны бар.
Найзасынын учунда,
Жүрөт кошо айбаты
Жүз кишинин жаны бар.
Жеке башы баатырдын,
Жети миң колдой шаңы бар.
Бет алдынан карасаң,
Ажыдаардын түрү бар.
Аз болгондо кийгени,
Атан төөнүн жүгү бар.
Өлөмүн деген турбаса
Өзгө пенде ким турсун?
Ажалы жеткен турбаса
Асили пенде тургусуз.
Алтымыш кулач найзасын
Колтукка кыпчып алыптыр,
Ажыдаар менен жолборсу
Артынан сойлоп алыптыр.
Көсөө куйрук көк бөрү –
Көк жал эрдин жөкөрү

Артынан ээрчип алыптыр.
Алп кара куш арбайтып,
Асмандан бутун салыптыр.
Кара чаар жолборсу,
Кайып эрен кырк чилтен
Канкор эрдин жолдошу...

Каардуу Манас согуш учурунда душмандын көзүнө мына ушинтип көрүнөт. Айрыкча, анын айыгышкан душманы Коңурбай менен Нескаранын баатырга берген сыны, мүнөздөмөсү адамды таң калтырат, а чынында, алар деле Манастан кем калышпаган кайрат күч менен эрдиккее ээ баатырлар эле. Ошол Нескара (же Коңурбай бекен?) Манас баатырды минтип сындайт, сындап эмес, анын накта баатырдыгына баа берип, ары таң калып, айласыз минтип баа берет: “Кайратын көрсөң кара тоо, Катылган пенде калбайт соо. Айбатын көрсөң ала тоо, асылган калбайт аман соо. Болжолуна красаң, Болот Өтпөс кара таш. Күрсү тийсе оюлгус, Туюк сөөк, чулу баш. Аз кийгеним дегени, Атан төө жүгү бар. Адам уулу тик бакыс, Ажыдаар түгү бар. Сакалы саадак сабындай, Мурутун көрсө өткөндөй, Букарлыктын шабындай. Ызгаардуу айткан сөзү бар, Шыркыраган ширенди, Кызыл жалын көзү бар”. Баатыр Манас душман тарабынан да мына ушинтип сүрөттөлөт.

Эпосто Манас баатырдын (демек, кыргыздын) душмандары жалаң жаман иштери, терс көрүнүштөрү менен сүрөттөлгөнү менен ал душмандардын согуш өнөрүн мыкты билгендиги, ал эмес кээде жакшылык иштери боюнча да кыргыз баатырлары менен бир катарга коюлуп баяндалганын коробуз, мындай көрүнүш, айрыкча, Сагымбайдын вариантында көбүрөөк орун алган. Дегинкиси, бир жагынан Манаска, анын чоролоруна кандай коркунучтуу душмандар менен салгылашуга тура келени белгиленсе, экинчи жагынан, эл сүйүктүү, ардактап-даңктаган, сыймыктанган баатырларынын душмандары да өздөрүнө татыктуу болушу керек деген мааниде. Манастын баатырдык сапаттарынан Коңурбайдыкы да калышпайт деп жогоруда айттык эле. Коңурбай да өз элинин эркиндигин (ал жалаң эле баскынчы эмес), насысын коргогон эл батыры. Ал Сагымбайда мындай дейт:

Өлсөм өлүп жөнөйүн,
Кызыл ойрот журтума
Кызмат кылып көрөйүн.
Же болбосо, дагы бир жеринде:
Өлсөм акыр өлөрмүн,
Артыма калсын өнөрүм.

Коңурбай баатыр өнөрүм деп согуштук тактика менен стратегиясын, душман менен кармашууда колдонгон айла-амалдарын айтып жатса керек, Биздин оюбузча, Манастан кем калбаган ошол баатыр түпкүлүгүндө ойроттун элинин женишке жетишин тилек кылган, анын өнөрүн, эрдиктерин кийинки баатырлар колдонушса экен деген тилегин билдирип жатат.

Сагымбайда да Саякбайда да ошол эл душманы Коңурбайдын баатырдыгы, кайраты менен айбаттуулугу, Манастан кем калбаган тайманбастыгы, ошону менен бирге айла-амалкөйлүгү адилеттүү даңазаланат. Баатырды баатыр деш керек. Ошол баш каарман, башкы душман Коңурбайдын баатырдыгын мүнөздөөдө анын каардуу көрүнүшүн, кунарсыз келбетин ачып көрсөткөн туруктуу эпитет катары “калча” түшүнүгү колдонулат. Кантсе да душмандуу гиперболалуу портретинде болсо да анын баатырдык белгилери үстөмдүк кылат, карайлы:

Кирпиги сайдын талындай,
Айдары аттын жалындай.
Мурутун бурап артына,
Ай балтанын сабындай.
Оозунан от чыкса,
Чоң тандырдын табындай.

Желеги кара көк найза,
Жер көчкөндөй бир сайса.
Коңурбайдын баатырдыгынын дагы бир жерде сүрөттөлүшү мындай:
Өңү бышкан өпкөдөй,
Сакалдары туу куйрук
Сараптан тешип өткөндөй.
Көзү өгөгөн темирдей,
Муруну бар каапырдын
Бузулган тоонун сеңирдей.
Түлөгөн жору каштанып,
Өгүздөй болгон чоң дөөкөр
Өрттөнгөн дөңгөч баштанып.
Мурдун көрсөң бөрүдөй,
Эки көздүн чуңкуру
Казып койгон ородой.
Кирпигинин чылпагы,
Мергендердин шородой
Көк бөрү тонун жамынып,
Көк арстандай чамынып,
Бет келгенин кыйраткан...

Кантсе да Коңурбай терс карман, кыргыздын коконучтуу душманы, мына ошол себептен манасчы (айтуучу) анын портретин сүрөттөөдө терс, жагымсыз эпитеттерди пайдаланат. Бирок ошого карабай, андай каармандын баатырдыгын айтпай коё алган эмес.

Биз мында элдик эпостордогу баатырлардын сүрөттөлүшүн “Манас” эпосу, анын ичинде Манас баатыр менен Коңурбайдын баатырдык белгилеринин сүрөттөлүшүнүн айрым гана учурларына токтолдук. Кыргыздын башка кенже эпосторундагы баатырлардын көркөм сүрөттөлүшү кийинки макалалардын объектиси болсун.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.А. Акбарали Сыдыков – улуу инсан жана илимпоз. Китепте: А.Сыдыков “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери. –Бишкек: Полиграф ресурс, 2011. -139-бет.
2. Байгазиев С.О. Акбарали улуу “Манас” менен кошо түбөлүк жашай берет. Аталган китепте, -138-бет.
3. Бернштам А.Н. Кыргыз эпосу “Манастын” келип чыгыш доору. Китепте: “Манас” – кыргыз элинин баатырдык эпосу. –Фрунзе, 1968.
4. Кыдырбаева Р.З., Ирисов П. “Манасты” изилдөөчүлөрдүн таланттуусу. Китепте: А.Сыдыков “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери. –Бишкек: Полиграф ресурс, 2011. -3-5-беттер.
5. Сыдыков А. “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери (төртүнчү басылышы). – Бишкек: Полиграф-ресурс,2011.